

ԱԴԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐՆ ԱՎԱՏՐԻԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՅՄԻ ՆԵՐՔՈ

Արտեմ Օհանջանյան

Ցանկանում եմ առանց մեկնաբանությունների վերարտադրել Աղանայի վիլայեթու տեղի ունեցած իրադարձությունները, որոնք արձանագրվել են Մերսինում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Դարասի հավաստի հաղորդագրություններում, և որոնք նա ուղարկել է Թուրքիայում ավստրո-հունգարական պաշտոնական մարմիններին: Այդ գրառումները դիպոլի և մերկացնող կերպով նկարագրում են Աղանայի իրադարձությունները:

«15-ը ապրիլի 1909թ.

Հայեայի ավստրո-հունգարական հյուպատոսություն

Պարոն Հյուպատոս,

Ինձ թույլ եմ տախի Ձեզ ուղարկել այն հեռագրերի պատճենները, որոնք ես երեկ և այսօր առավոտյան հանձնել եմ Կոստանդնուպոլիսի դեսպանատանը, Ձեր հյուպատոսությանը, ինչպես նաև Աղանայի վայիին՝ երեկվանից այնտեղ հայերի ջարդերը շարունակելու կապակցությամբ: Այն բանից հետո, եթք անցյալ շաբաթ ինքնապաշտպանության նպատակով մի հայ երկու մահմեդական էր սպանել, Աղանան այժմ ալեկոծության մեջ է:¹

Մի հայ երիտասարդ իր պատիվն ու կյանքը հինգ մահմեդականներից պաշտպանելու համար կրակել էր վերջինների վրա, որի հետևանքով երկուսը մահացել էին: Երեքշարքի երեկոյան, ապրիլի 13-ին, ամբոխը զնացել էր զիսավլոր նահանգապետի մոտ և պահանջել իրեն հանձնել հայ մարդասպանին՝ նրան հրապարակայնորեն մահապատճի ենթարկելու համար, և քանի որ արդյունքի չէին հասել, նետվել էին փողոց և սպանել առաջին խսկ պատահած հային...

Չորեքշարքի, ապրիլի 14-ին, քաղաքով մեկ տարածվեց «Ման քրիստոնյաններին» կոչը: Այնուհետև մուսուլմանների սպիտակ շալմայավոր և մահակներով զինված հրոսակախմբերը դիրքավորվեցին տարրեր մզկիթների առջև և սկսեցին սպանել անցնող քրիստոնյաններին: Նրանց հետևեցին կողոպտիչները և կարճ ժամանակ անց Աղանայի շուկան թալանված և ավերված էր ... Չոհվեցին շատերը, ամենից առաջ դաշտից վերադարձները, որոնք անտեղյալ էին Աղանայում պատահած մասին, նրանք քաղաք վերադարձնալիս անողոքարար սպանվեցին:²

Հայերն էլ իրենց հերթին խրամատավորվեցին իրենց թաղամասերում և սպանեցին այդտեղով անցնող մահմեդականներին: Չոհերի ստուգ քանակը չենք կարող նշել. մոտավորապես երկու հազար, որոնցից մոտ 30 մահմեդական որոնցից չորսը զինվոր, խսկ մնացած՝ հայեր ու երկու կամ երեք հովվու»:³

«15.04.09

Ծառապ. Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Աղանայում շարունակում են ջարդերը, կողոպուտն ու իրկիզումները, տեղեկություններ ենք ստանում Տարսոսի դժվար վիճակի մասին, քանակի դեկավարությունը կասկածութ է հարուցում, փողոցները լի են վտանգով, իրադրությունը՝ խիստ քարդ է: Զարիքը

1 Österreich-Ungarn und Armenien 1872-1936, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, in 12 Bänden, Wien, 1995, էջ 3368:

2 Նոյն տեղում, էջ 3396:

3 Նոյն տեղում, էջ 3369:

գնալով ավելի է մեծանում: Զեյթունից գալիս է զինված հայերի մի մեծ խումբ»:⁴

«15.04.09

Շտապ. Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Մահմեդականների և հայերի միջև սաստիկ կրիվները շարունակվում են և տարածվուս մյուս քաղաքներում: Աղանձն մեծ մասամբ հրդեհված է, պետական օգնությունն անհնար է, խնդրում ենք շտապ կարգադրություններ անել: Ավերածությունները նոր թափ են ստանում և շարունակվում: Նոր հրաման է արձակվել միայն հայերին սպանելու, իսկ այլ քրիստոնյաներին՝ առաջին հերթին օտարերկրացիներին, հարգանքով վերաբերվելու մասին»:⁵

«16.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Անհուսափի իրադրություն է, ջարդեր, կողոպուտ, հրդեհներ Աղանայում, Տարսուսում: Խուճապային իրավիճակ Մերսինում»:⁶

«17.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Մերսինի մուրասարիֆ լեյտենանտ Լուֆթի բեյի⁷ շնորհիվ հանգիստը պահպանվում է: Տարսուսում հրդեհվել է հայկական եկեղեցական թաղամասը: Սարսափելի կողոպուտ, ջարդեր»:⁸

«19.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Վիլյեթում շարունակվում են ջարդերը, կողոպուտը, հրդեհները, զյուղատնտեսական մշակվող հողերը հրդեհվում և կողոպսվում են: Զոհերի թիվը 15000 է, նյութական կորուստը հնարավոր չէ հաշվել: Մեզարեն ավերվել է, օտարերկրյա ոչ մի նավ չի ժամանում»:⁹

«(27.)22.04.09

Փերա, հեռազիր Պալավիշինին Վիեննա:

Դրությունը ամսի 16-ից ճգնաժամային է: Հալեպի Զամրին Քրիստոն գյուղն ամբողջովին այրված է և հայերն սպանդի ենթարկված: Անթարիայում 328 հայի կոտորել են Վարդասլիկի, Ասիկի, Սասուի, Քեսարի, Իսկանդարունի շրջակայքի գյուղերը մասամբ վառված են և հայերը սպանդի ենթարկված: Բազմաթիվ բռնարարված կանայք և աղջիկներ երեխանների հետ թափառում են սարերում և սովամահ են լինում: Դորթյունը քրդերի և չերքեզների ջոկատները 7000 հոգու պաշարել են՝ մինչև նրանք սովամահ լինեն: Իսկ իշխանության մարմնները միայն դիտում են: Այսօր առավոտյան անզիխական, ֆրանսիական և իտալական հրամանատարների ճնշման ներք օսմանյան մի նավ ուղարկվեց Դորթյուն՝ պաշարվածներին փրկելու համար: Արդյունքը արժանի չէ իշխատակման»:¹⁰

4 Նոյն տեղում, էջ 3374:

5 Նոյն տեղում, էջ 3398:

6 Նոյն տեղում, էջ 3374:

7 Նոյն տեղում, էջ 3405:

8 Նոյն տեղում, էջ 3375:

9 Նոյն տեղում:

10 Նոյն տեղում, էջ 3392:

Արտեմ Օհանջանյան

«25.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Հինգ օստարերկյա ռազմական նավերի (անգլիական, ֆրանսիական, իտալական, գերմանական և ռուսական) ժամանումը կրկին վերականգնեց վստահությունը, հույս առաջացավ, որ մի քանի օրից Աղանայում նոյնպես իրադրությունը կրարեալվի, եթե Սալոնիկից ժամանած Կոմիտեի բանակը, ինչպես հանձնարարված էր, ավարտին հասցրեց ավերման ու ոչնչացման գործը: Ռազմական նավերի սպաներն այդ վերջին իրադարձությունների լուս վկաները դարձան: Նրանց ներկայությամբ զինվորները բաշխում, հրդեհում և կոտորում էին:¹¹

«Երկրի խորքերում գտնվող գյուղերում քիչստոնյա բնակչությունը ենթակա է սարսափելի ոճագործությունների: Մահմեդականները ցանկանում են քրիստոնյաների արյունը: Ըստ ընդհանուր կարծիքի, ջարդերը դիտվում են որպես գրեթե բոլոր քրիստոնյաներին վերացնելու նախապատրաստություն: Կրոնական կամ քաղաքացիական դեկավարությունը կամ անվանի մահմեդականները ահազանգ են հնչեցնում: Մարդկային կորուստը կազմում է 20 000 քրիստոնյա»:¹²

«26.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Անցյալ զիշեր սարսափելի լուրեր ստացվեցին Աղանայից: Վերջերս ժամանած զորքերը հրդեհում են հայկական քաղամասը, սպանում փախչողներին: Մեծ է տագնապը: Բանակը գնալով ավելի է բորբոքվում, բնակչությունը սարսափահար է, մեծ խուճապ է տիրում: Կառավարության տրամադրության տակ կա 4 000 զինվոր»:¹³

«27.04.09

Ավստրիական դեսպանատուն, Կոստանդնուպոլիս:

Աղանան հոդի ու մոխրի է վերածվել, գրեթե բոլոր հայերին կոտորել են:¹⁴

Կառավարությունը փորձում է այդ վերջին աղետը վերագրել հայերին և պնդում է, թե նրանց քաղամասը մի ծեր կին է հրդեհել, և որ հայերը դա որպես հեղափոխական դեպք են ներկայացնում: Սակայն իրականությունը հակառակի մասին է աղաղակում. իմ բոլոր գործընկերները, ինչպես նաև ռազմանավերի հրամանատարները՝ այդ սարսափելի տեսարանների ականատեսները, միաձայն հայտարարել են, որ այդտեղ խոսքը ջարդերի մասին է, որոնք կազմակերպվել են քրիստոնյաների դեմ և հետո սահմանափակվել միայն հայերով: Սա, Ձերդ Գերազանցություն, իմ անձնական համոզմունքն է, որ հիմնվում է իրադարձությունների վրա ու նաև այստեղի ուսյալ և երկրի ներսում գտնվող ունարը մուտքամանների հայտարարությունների վրա, որոնց հետ եւ առևտրական կապերի մեջ եմ, և որոնք ինձնից չեն թաքցնում, որ հրամանը տվել են տեղական մարմինները՝ կոչ անելով զինվել և պատրաստ լինել...¹⁵ Մարդկային կորուստը գնահատվում է 30 000, որից 2000 -ը ուղղափառ և կաթոլիկ հոյներ են, 300-ը մուսուլման, իսկ մնացածը՝ հայեր:¹⁶

Նոր վային խոստանում է կարգ ու կանոն հաստատել, բայց դա նրան դժվարությամբ կհաջողվի, Աղանայում շարունակվում են հրդեհներն ու սպանությունները: Զինվորական

11 Նոյն տեղում, էջ 3401:

12 Նոյն տեղում, էջ 3375:

13 Նոյն տեղում:

14 Նոյն տեղում:

15 Նոյն տեղում, էջ 3402:

16 Նոյն տեղում, էջ 3403:

նոր պարետը ռազմական իրավունք է սահմանել, իսկ ռազմական դատարանը 5-րդ բանակային կորպուսի մյուլուրի նախագահությամբ շուտով տեղկայվելու է Աղանայում։ Արդեն ձերքակալվել են մոտ 300 մեղավորներ, սակայն բոլորն էլ հայեր են, և կարելի է մտավախություն ունենալ, որ այս ամբողջ դժբախտությունից ու ջարդերից հետո, նրանց կմեղադրեն նաև հեղափոխական լինելու մեջ, և որ նրանք ստիպված կլինեն նաև քավել մուսուլմանների կատարած մեղքերը։¹⁷ Այժմ, երբ ամեն ինչ թալանված ու կողոպտված է, ամեն օր ժամանում են զինվորական նորանոր միավորումներ, թվով 8 000 զինվոր։ Այդքան զինվորներ ուղարկելը կարծես ոչ մի այլ նպատակ չունի, քան հաստատելու այն, որ այստեղ խոսքը հեղափոխության մասին է...¹⁸

Երբ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս Թերզյանը դատարանին ներկայացրեց իր ծխականների վերջին ջարդերի զուցակը, և դեռ ներկայացրեց հանցագործների անունները, նրա հետ վարվեցին որպես խարերայի և ստախոսի։ Այդ պարագայում ոչ մի քրիստոնյա այլևս չի համարձակվի ներկայանալ։¹⁹

Մի քանի մահմեղական էլ է ձերքակալվել և բանտարկվել, սակայն դրանք ցածր դասի մարդիկ են, ավելի շուտ պասիվ մասնակիցներ, քան իրակրողներ։ Նրանց ձերքակարտումը, սակայն, նրանց համախոհներին վարանման առիթ տվեց և մի քանի խոչաններ սպառնացին ռազմական դատարանին, որ նորից կակսեն ջարդերը, եթե նրանք դատապարտվեն... Միակ նպատակը, որ վային դրել է իր առջև, որն առանց բացառության նաև քաղաքական և ռազմական վերճախավի նպատակն է, եվրոպացիների աշքում աղետայի իրադարձությունների չափերը մեղմելն ու ամբողջ մեղքը հայերին վերագրելն ու մահմեղականներին որպես զոհ ներկայացնելը...²⁰

Ըստ մեր նոր տեղեկությունների, զոհերի թիվը զգալիորեն անցնում է 40 000-ի սահմանը։ Մի խոսքով, սա հայերի խսկական բնաջնջում է ... Գրեթե բոլոր կանանց ստիպել են ընդունել մահմեղականություն իրենց կյանքը փրկելու և հարեմները զարդարելու համար...»։²¹

1909թ. հուլիսի 21-ին Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիշին Վիեննա է հաղորդում ռազմական ատյանի դատավարությունների մասին։

«Ռազմական դատարանը տիսոր իրադարձությունների պատասխանատվության որոշ մասը բարդում է հայ բնակչության վրա, մեղադրելով նրան անջատողական միտումների և մուսուլմանական տարրին սաղրելու մեջ ... Դատարանը, սակայն, միաժամանակ փաստում է մուսուլմանների կրքերի բավականին բացահայտ բորբոքման մասին, որոնք ինչ որ մի պահ հավատացել են, թե հայերի ջարդերը «կարգադրված են իշխանությունների կողմից, ինչպես 1896-ին»։ Այսուհետև նա նշում է այս սոսկայի ցավերի մասին, որոնք ստիպում են դատարանին «սարսափից դողալ» և ի վերջո հաստատում է իշխանությունների մեղքը, որոնք չեն կարողացել արգելել ջարդերը և դրանց դեմք առնել։ Ռազմական դատարանը ներկայացնում է նաև մահապատճի ենթարկվողների քանակը և, եզրափակելով հաշվետվությունը, նշում, որ արդարությունն ամբողջապես իրագործվելու պարագայում Աղանայի վիլայեթի ամբողջ բնակչությունը կհայտնվեր քանտում։ Այդ պատճառով նա հանդես է գալիս համաներնան օգտին ... Խորհրդարանի խոսնակը հարցմանն ի պատասխան ասել է, որ ողբերգական իրադարձությունները մոռացնության շղարշով պատելու և Աղանայում մու-

17 Նոյն տեղում, էջ 3404։

18 Նոյն տեղում, էջ 3405։

19 Նոյն տեղում, էջ 3426։

20 Նոյն տեղում, էջ 3427։

21 Նոյն տեղում, էջ 3428։

Արտեմ Ohanjanyan

սուլմանների և հայերի միջև հաշտության հասնելու նպատակով Սահմանադրության տոնի արքիլ պետք է համաներում հայտարարվի»:²²

Հետաքրքիր են համարում նաև Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոս Մուրիցի մեկնարանությունը, որը վերաբերում է Աղանայի դեպքերին և այնուղի տեղի ունեցած ջարդերին.

1909 թ. սեպտեմբերի 9-ին նա գրում է «Պալավիչինիին».

«Հայերը մինչև իհմա աջակցում են երիտրուրքերին, որոնց նրանք պարտական են Արդուլ Համիլի սարսափելի բռնակալությունից և նրա դահիճների չթուլացող հետապնդումներից և խոշտանգումներից ազատվելու համար, և այն ակնկալիքով, թե կվարձատրվեն իրենց ծառայությունների դիմաց: Աղանայի ջարդերը և քրդերի գնալով ավելի հաճախակի դարձող հարձակումներն ու սպանությունները սակայն, նրանց սովորեցնում են, որ ստիպած են նոյնիսկ սահմանադրական ռեժիմում զգուշություն հանդես բերել: Իրապես չի կարելի սպասել, որ նրանք իրենց սրտերում սեր տածեն թուրքի հանդեպ»:²³

Artem Ohanjanyan **The Massacres of Adana** Summary

The article examines the events that took place in Adana vilayet, and were recorded in Mersin in the authentic notifications of the Austria-Hungarian consul who sent them to the Austria-Hungarian official bodies in Turkey. The Austrian records in the article describe the events in Adana in a very accurate and disclosing way.

22 Նոյն տեղում, էջ 3460-3464:

23 Նոյն տեղում, էջ 36, 88: